

19. YÜZYILIN ORTASI – 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAIJAN'DA DİNİ DURUM VE KADIN DÜŞÜNÜRLER: TAHİRE KURRETÜL-AYN VE HATİÇE ALİBEYOVA ÖRNEĞİ*

IN THE MIDDLE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY RELIGIOUS SITUATION AND WOMEN THINK IN AZERBAIJAN: THE EXAMPLES OF TAHIRIH QURRAT AL-AYN AND KHADIJA ALİBEYOVA

Ali FARHADOV**

Öz

19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan Rusya işgalinde idi. Güney Azerbaycan ise Kaçar İran'ı tabiiğinde idi. Azerbaycan'da genelde İslam dini hakim olsa da, Babiler ve farklı din mensupları da ülkede aktif idiler. Azerbaycan'da dini durumun gelişmesinde kadınlar özel bir rol oynadılar. Buna Güney Azerbaycan'da Tahire Kurretül-ayn ve Kuzey Azerbaycan'da Khadija Alibeyova örneklerini verebiliriz. Tahire Hanım eserlerinde kadın haklarını savunmuş, dini hurafelere karşı mücadele etmiştir. Bu nedenle gerici din adamları onun ölümü için fetva yayınlamışlardır. Hatice Alibeyova, *Işık* dergisini çıkarmıştır. kadın haklarını, dini ve dünyevi bilimleri incelemeyi desteklemiş ve hurafelere karşı savaşmıştır. Onların eserlerinin incelenmesi, Azerbaycan kadınlarının dini durumun gelişmesindeki rolünün incelenmesi hem açısından hem de kadın hakları mücadelesinin araştırılması ve tanıtılması açısından da önemlidir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, dini durum, Tahire Kurretül-ayn, Hatice Alibeyova

Abstract

In the middle of the 19th century and the beginning of the 20th century, Northern Azerbaijan was under Russian occupation. Southern Azerbaijan, on the other hand, was under the subordination of Iran, which was ruled by the Qajars. Although Islam is dominant in Azerbaijan, Babis and members of different religions were also active in the country. Women also played a special role in the development of the religious situation in Azerbaijan. We can give examples of Tahirih Qurrat al-Ayn in South Azerbaijan and Khadija Alibeyova in North Azerbaijan. In her works, Ms. Tahirih defended women's rights and fought against religious superstition. Therefore, reactionary clerics issued a fatwa for his death. Khadija Alibeyova also published the *Ishiq* magazine, promoted women's rights, the study of religious and secular sciences, and fought against superstition. The study of their works is important in terms of studying the role of Azerbaijani women in the development of the religious situation. And it is also important in terms of studying and promoting the struggle for women's rights.

Key words: Azerbaijan, religious situation, Tahirih Qurrat al-Ayn, Khadija Alibeyova

* Geliş Tarihi/Received:11.10.2021, Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2022, DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7472446>

** Doç. Dr., Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, ali_farhadov@yahoo.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9322-3670>

Giriş

19. Yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Rusya işgali altında olan Kuzey Azerbaycan`da ve İran`daki Güney Azerbaycan aydınları arasında sosyo-politik, dini reformlar revaç bulmuştur. Rusya`ya tabi Kuzey Azerbaycan`da İslami düşünce Mir Muhammed Kerim el-Baküvi, Hasanbey Melikzade Zerdabi, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmed Ağaoğlu gibi aydınların etkisiyle bir hayli gelişmiştir. Bu aydınlar Rus işgalinin zor şartlarına rağmen hem Rusya'nın İslam karşıtı siyaseti ile hem de mutaassıp din adamları ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu aydınlardan biri de *Işık* dergisinin editörü Hatice Alibeyova`dır.

Rus işgali altında olan Kuzey Azerbaycan`da devrin önemli özelliklerinden biri de ulusal kalkınma ile birlikte İslami gelişimin başlamasıdır. Dönemin birçok İslamcı Azerbaycanlı aydını millî kalkınmanın gereği olarak İslami eğitimde kadınların rolüne daha fazla önem verilmesini ve dinî ıslahatçılık fikrinin önceliğini belirtmişlerdir.

XIX. yüzyılın ortalarında Güney Azerbaycan İran`da Kaçar devletine tabi idi. Bu devirde Kaçarlar`a ve gerice din adamlarına karşı ortaya çıkmış olan *Babilik* bağımsız bir dini öğreti olmasına bakılmaksızın, bazen İslam dahilinde bir yenilenme hareketi veya bir tarikat gibi takdim edilmektedir. Babilik'in kurucusu Seyyid Ali Muhammed Bab (ö.1850) İran`da ve Güney Azerbaycan`da kendi dini inancını yaymış ve Tebriz`de öldürülmüştür. Onun kutsal eseri *Beyan* kitabıdır. Bab`ın en önemli Azerbaycanlı müridi Kazvinli Tahire Kurretül-ayn`dır.

1. Güney Azerbaycan`da Dini Durum: Tahire Kurretül-ayn ve Babilik

Azerbaycan`da halkın % 96 sını Müslümanlar teşkil etmektedir. Lakin geleneksel İslami mezheplerin yanında, Babilik ve onun devamı olan Bahailik gibi gayri İslami inanç türlerinin de gelişimi ve yaygınlaşması için Azerbaycan`da uygun bir ortam oluşmuştur. Babilik'in en önemli simalarından biri Kazvinli şair Tahire Hanım olmuştur.

Mirza Kazım Bey, Mirza Feth Ali Ahundov, Ahmed Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzade, Sabir gibi bazı entelektüeller Babilik'i ve onun devamı olan Bahailik'in insan hakları, dinî özgürlükler konusundaki yönlerini savunmuşlardır.

Azerbaycanlı şarkiyatçı profesör Mirza Kazım Bey, 1865 yılında *Bab ve Babiler* adlı eserinde konuyu derinlemesine işlemiştir. O, Babilik'i İran`da dini kurtuluş hareketi, despotluğa karşı insan hakları mücadelesi gibi görmüştür (Hüseynov, 2007, 155). Daha sonra yazar Mirza

Feth Ali Ahundov, Ahmed Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzade bu konu ile ilgilenmiştir. Mirza Feth Ali Ahundov *Babilik Akideleri* eserinde bu hareketi Kaçar hakimiyetine karşı halk isyanı gibi görmüş, Babiler'in cezalandırılmasını yanlış saymıştır (Axundov, 1987, 195). Celil Memmedkuluzade *İran'da hürriyet adlı* makalesinde Babiler'in dini özgürlük hakkını savunmuştur (Məmmədquluzadə, 1996, 81). Ahmed Ağaoğlu Babilik'te Tahire hanımın rolünü, kahramanlığını medhetmiştir (Ağaoğlu, 2009, 48). Bu düşünürler Babilîği ve ondan türetilen Bahailîği ilerici bir dini hareket olarak övmüşlerdir. Yardımsever Musa Nagiyev de buna maddi destek sağlamıştır. Ziya Bünyadov gibi çağdaş Azerbaycan tarihçileri Bahailîği İslam'ın bir kolu sayıyolar da (Cəfərov, 2004, 58) Bab ve Bahauullah'ın öğretileri bu inancın bir tarikatten ziyade yeni bir din arayışı olduğuna işaret etmektedir (Esslemont, 2003,10-14).

XIX. yüzyılın başları, birçok ülkede bir kurtarıcıya yönelik beklentiler dönemi idi. Yahudi ve Hıristiyanlar kendi kutsal eserlerinde belirtilen son günlerin geldiğine ve Mesih'in dönüşünün yakın olduğuna ilişkin iddialarını destekleyen kanıtlar bulduklarına inanıyorlardı (Fığlalı, 2010, 10-11). Aynı şekilde İslam dünyasında da Şiiler arasında Kuran ve hadislere dayanarak bin yıl önce kaybolan 12. imam Mehdi'nin zuhurunun beklentileri vardı. Mehdi, yeryüzünde adaleti inşa edecek ve zulme son verecekti. Şirazlı genç bir tüccar olan Seyyid Ali Muhammed 23 Mayıs 1844'te İran'ın Şiraz kentinde kendisini Mehdi ve Bab, yani gelecek peygamberin kapısı ve müjdeçisi olarak ilan etmiştir (Esslemont, 2003, 3,7). Babiler hareketinin yayılmasından korkan İran'ın şah hükümeti ve resmi din adamları Bab'ın öldürülmesi için fetva vermişlerdir. Yeni dinin binlerce taraftarı ülkenin her yerinde bir dizi dehşet verici katliamda yok edilirken, Bab da 9 Temmuz 1850'de halkın önünde Tebriz şehrinde kurşuna dizilmiştir. Bu arada Bab'ın 150 bin taraftarı da katledilmiştir (Uyar, 2008, 44).

Güney Azerbaycan'da bu harekete Bab'ın en yakın arkadaşı, ünlü şair Tahire Hanım Kurretül-ayn ("Göz nuru") liderlik ediyordu. Tahire Hanım'ın gerçek ismi bazı kaynaklara göre Zerrintac, bazılarına göre Fatime idi. Tahire (Pak) ismi ona Babiler tarafından verilmiştir. Tahire Hanım ünlü müçtehit ailesinden idi. Bab'ın getirdiği yeni dini kurallara uygun olarak İslam aleminde çarşafını çıkarıp atan ilk İranlı kadın idi. İran Şahı Nasırüddin Kaçar'ın tevbe etmek ve haremhanesine katılmak teklifini reddeden Tahire Hanım'ı 1852 yılında Tahran'da katlettilmişlerdir (Nebil, 2001, 155-156). Bu konuda, Osmanlı Türk yazarı Süleyman Nazif şöyle yazıyordu: "Ah Ey Kurretülayn!... Sen bin Nasırüddin Şah'a bedelsin. Cellatlar senin külünü

Tahran'ın ufuklarına değil, o ufuklardan insaniyetin kalbine saçırlar. Her gönül senin mezarındır!" (Marufi, 1998, 1).

Kadın hakları savunucusu olan Tahire Hanım'ın şahsiyetine Mirza Kazım Bey (ö.1870), ve Mirza Feth Ali Ahundov (ö.1878) gibi Azerbaycan düşünürleri büyük önem vermiştir. Güney Azerbaycan'dan olan Tahire Hanım Arap, Fars dillerini mükemmel biliyordu. Zira Kazvin medresesinde hocalık yapmış, şiirler ve dini risaleler yazmıştır (Cəfərzadə, 2005, 56). "Ka'be ile Kilise birdir bana" (Marufi, 1998, 48-49) diyen Tahire Hanım karanlık XIX. yüzyılda dini hoşgörünün en güzel örneklerini vermiştir.

2. Kuzey Azerbaycan'da Dini Durum: Hatice Alibeyova ve *Işık* dergisi

Keşfu'l-Hakayık adlı Azerice ilk Kur'an tefsirinin yazarı el-Baküvi gibi din adamları H.Z.Tağıyev'le ve diğer hayırsever iş adamları ile çok yakın arkadaşlık ilişkisi içinde olmuştur. Öyle ki, onları kadın eğitimi ve İslami konularda hayırseverliğe teşvik etmiştir. Hayırsever zengin iş adamları da bu gibi problemleri çözmek için çalışıyorlardı. Bu kapsamda kitap, gazete, dergi yayımlamakla, okullar açmakla Müslümanların kalkınmasına yardım etmekle ilgileniyorlardı. Özellikle Tağıyev Azerbaycan'da eğitimin gelişmesinde, *Kaspi*, *Hayat*, *Füyuzat* gibi gazete ve dergilerin, bir çok eserin yayımlanmasında, birçok okulun açılmasında önemli rol oynamış, onlara ciddi maddi destekte bulunmuştur. "Müslüman kadınların biricik kurtuluşu eğitimidir" (Vəlixanlı və d., 2010, 9) diyen Tağıyev kızların eğitim almasına karşı çıkan bazı cahil Müslümanları ikna etmek için Mekke, Medine ve birçok İslam merkezindeki dünyaca ünlü pek çok din adamından kızların eğitim almasının dinî bir farz olduğu yönünde fetvalar almış, bu konuda Rus Hükûmeti'nin de onayını almaya muvaffak olmuştu (Cabbarov, 2011, 132).

Bu devirde önemli sorunlardan biri de kadınların cahil bırakılmaları, onların eğitimine önem verilmemesi idi. Ahmed Ağaoğlu da 1901 yılında Tiflis'te yayımlanan *İslam'a Göre ve İslam'da Kadın* adlı eserinde İslam öncesi ve İslam sonrası kadınların durumunu mukayeseli şekilde tetkik ederek, İslam'a kadar babaları ve kocaları tarafından sömürülen, aşağılanan, hiçbir hakları olmayan kadınların ancak İslam'la onurlu bir hayata, insan haklarına kavuştuklarını (Ağayev, 1901, 15-18), kendi dönemindeki toplumsal sorunların İslam'ın değil, Müslümanların suçu olduğunu söylüyordu. Mevlazade de *Fazilet'i-İlm* başlıklı seri makalelerinde İslam ve bilim, İslam'da kadın hakları gibi konuları araştırıyor, *Kur'an-ı Kerim*'den örnekler vererek ilim öğrenmenin erkek ve kadın herkese farz olduğunu söylüyordu (Mövlazadə, 1903, 1-2).

Molla Nasreddin dergisinde cahil bir Müslümanın bu konudaki düşüncesi şöyle yansıtılıyordu: “Niçin Kafkas’ta Ermeni-Müslüman savaşı oldu? Niçin Şamahı’da deprem oldu? Niçin Bakü’de Müslümanlar birbirlerini katlediyor. Çünkü bazı Müslümanlar kızlarını okula gönderiyorlar” (Şamçızadə, 1906, 6).

Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisi olan Âlem-i Nisvan, haftalık veya on beş günde bir 8 sayfa olarak yayımlanmıştır. İsmail Gaspıralı, Tercüman gazetesinin ilavesi olarak 1906 yılında başmuharririn kızı Şefika Gaspıralı’yı tayin ettiği Âlem-i Nisvan Dergisi’ni çıkarmaya başlamıştır (Köse, 2020, 246-247). Cümlede anlam düşüklüğü var, kontrol edilmeli.

Azerbaycan’da Hatice Alibeyova’nın editörlüğü ile 1910-1911 yıllarında yayımlanan ve ülkedeki ilk kadın dergisi olan *Işık* dergisi büyük rol oynamıştır. Derginin amacı “Hemşirelerimize İhtar” makalesinde şöyle gösteriliyordu:

“Vatanımızda şimdiye kadar ilim tahsil edip eğitim görmüş eli kalem tutan bacılarımızın, kendi vatandaşı olan bacılarının talim ve terbiyeleri için çalıştıkları görünmediği gibi; gazetelerde dahi bu hususta bir makaleleri okunduğu, görüldüğü hatıra gelmemektedir. Buna göre bilgimin azlığı ile beraber şüphesiz ilim ve irfan sahibi bacılarımızı temiz yüreklilikle bu yola sevk etmek niyetiyle devamlı olarak haftada bir defa Cumartesi (şenbe) günleri neşrolunacak Işık adlı bir dergi çıkarmak fikrine kapıldım.” (Köse, 2020, 254).

Derginin yayımcısı vekil Mustafa Alibeyov Hatice Hanım’ın eşi idi. Hatice hanım 1884 yılında Tiflis’te doğumlu olup, tıp eğitimi almıştır. H.Z.Tağıyev’in yardımıyla yayımlanan dergide *Kur’an-ı Kerim*’den, hadislerden örnekler vererek, kadın ve erkek herkesin eğitim görmesinin dinî bir farz olduğunu gösteriyor (Çayqıraqlı, 1911, 6), ve kadınları kendi hakları uğruna mücadeleye çağırıyordu. Molla Ruhullah Ahund, derginin yayımlanması ile ilgili yazdığı tebrik mektubunda şöyle diyordu: “Hayırlı olsun. Hanımların makalelerini alkışladım. Bu sevince cümle aydınlar ve ruhanilerimiz katılır. Zavallı annelere yardım etmek herkesin, hususen ruhanilerin borcudur” (Ruhullah, 1911, 3-6). Kafkasya Müftüsü Gayıbov’un da ünlü Müslüman hanımlar hakkındaki risalesi dergide seri makaleler şeklinde yayımlanıyordu. Bu konuda *Işık* dergisi şöyle yazıyordu: “Müftü efendi Gayıbov hazretleri millet bacılarına babalık eylemek niyetinde olduğundan alem-i İslam’da ilim ve marifet ile meşhur olan Müslüman hanımlarının adlarını ve tercüme-yi-hallerini toplayıp bir risale yazıp, *Işık* dergisine hediye edip” (Gayıbov, 1912, 2-3). Dergide kadınların eğitim görmesine karşı olan cahil mollalar da eleştiriliyor, kadının “yazı yazması haramdır, ilmine

lüzum yoktur, akli ve dini eksiktir” diyen mollalara kadının dili ile - “*Yoktur fetva ki kadın avam kalsın*” şeklinde yanıt veriliyordu (Nəbizadə, 1912, 3). Lakin bu gibi kutsal eğitici fonksiyona malik dergi ne yazık ki maddi sıkıntılar ve cahil mollaların “*Kim Işık dergisini okusa kafirdir*” (Əlibəyova, 1911, 2) gibi baskıları sonucu yayımlanmasına son vermeye mecbur olmuştur (Qasımova, 2010, 154). Hətiçə Hanım Sovyet Rus işgalinden sonra tıp doktoru gibi ülkesine hizmet etmiş, 1961 yılında ölmüştür. Onun kocası Mustafa Bey Alibeyov de Sovyet hapishanelerinde ölmüştür.

Sonuç

Diye biliriz ki, Azərbaycan düşüncə tarixində Təhire Hanım və Hətiçə Alibeyova kendilerine özgü büyük rol oynamış, kadın-toplum ve din ilişkilerinin olumlu olmasına, dini hoşgörünün oluşmasına çalışmışlardır. Fakat 1918 yılında Azərbaycan Cumhuriyeti kurulana kadar kadınlara gerici din adamları ve toplum tarafından baskılar olmuştur. Təhire Kurretül-ayn`ın ve Hətiçə Alibeyova`nın timsalinde buna karşı mücadelelerin olduğunu gördük. Mirza Kazım Bey, Mirza Feth Ali Ahundov, Ahmed Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzade, Sabir gibi bazı entelektüeller kadın haklarını, dini özgürlükleri savunmuşlardır. Kadın hakları ve onların gerçek dini bilgilerle donatılması doğrultusunda yapılacak daha pek çok işin olduğu bir gerçektir. Çağdaş demokrasilerde temel yasa olan “*Tüm dinler ve dini kurumlarda, tüm yurttaşlar yasa karşısında eşittir*” hükmü yüzyıllar boyu devam eden mücadeleler sonucunda benimsenmiştir. Azərbaycan`ın büyük şahsiyetlerinden olan Təhire Hanım`ın ve Hətiçə Alibeyova`nın eserlerinin öğrenilmesi; hem günümüzün bir çok sorununa çözüm olabilir, hem de kadın haklarının, dini hoşgörünün ve çokkültürlülüğün gelişmesine katkı sağlayabilir.

Kaynaklar

Ağaoğlu Ə. *İran və inqilabı*. Bakı: Şərq-Qərb, 2009.

Ağayev Ə. *İslama görə və İslamda qadın*. Tiflis 1901.

Axund M.R. “Təbrik”. *İşiq*, Sayı 2 (1911), s. 3-6.

Axundov M.F. *Bədii və fəlsəfi əsərləri*. Bakı: Yazıçı, 1987.

Cabbarov F. H. Z. *Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən*. Bakı: Ziya, 2011.

Cəfərov A. *Bəhai Dini Azərbaycanda*. Bakı: Təhsil, 2004.

Cəfərzadə Ə. *Azərbaycan Qadın Şairlər Antologiyası*. Bakı: Avrasiya Press, 2005.

- Çayqıraqlı H. “Bacılarıma bir neçə söz”. *İşıq*, Sayı 4 (1911), s. 6.
- Esslemont C.E. *Bəhaullah və Yeni Era*. Bakı: Bəha nəşriyyat, 2003.
- Əlibəyova X. “İzhari-haqq”. *İşıq*, Sayı 31 (1911), s. 2.
- Fıǵlalı E.R., Şimşək R. *Bahailik ve el-Kitabu`l-Akdes (Türkçe çeviri), E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, III/2 (2010), s.7-144.
- Hüseynov H. *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Qasımova A. *XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatında qadın problemləri (1901-1917)*. Bakı: Adiloğlu, 2010, s. 154.
- Qayıbov H. “İşıq`a hədiyyə”. *İşıq*, Sayı 9 (1912), s. 2-3.
- Köse E.N. “Azerbaycan`ın İlk Kadın Gazetesi Işık (1911-1912)`dan Haricî Haberler: Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 5, No. 1 (Bahar/Spring 2020), 241-266.
- Marufi M. *Tahire*. Sivas: Baha yay., 1998.
- Məmmədquluzadə C. “İranda hürriyyət”. *Molla Nəsrəddin*, C.1. Bakı: Azərnəşr, 1996.
- Mövlazadə A.H.M.H. “Fəziləti-elm”. *Şərqi-Rus*, Sayı 2 (1903), s. 1-2.
- Nebil M.Z. *Nebil Tarihi*. İstanbul: Baha yay., 2001.
- Nəbizadə M. “Bir alimə qızın sual eylədiyi məsələ”. *İşıq*, Sayı 8 (1912), s. 3.
- Şamçızadə Ə.R. “Cəhrəçi xalaya cavab”. *Molla Nəsrəddin*, Sayı 29 (1906), s. 6.
- Uyar M. *İran`da modernləşmə ve din adamları*. İstanbul: Emre yay., 2008.
- Vəlixanlı V., Tahirzadə N., Cabbarov F., Məmmədov M. *Hacı Zeynəl Abidin Taǵıyev*, İstanbul, 2010.